

Szent István király hamis okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálatáról*

1. rész

1. Előzmények. A szórványemlékek mint a korai ómagyar kor nyelvének legfontosabb forrásai régóta a tudományos érdeklődés középpontjában állnak (vö. BÁRCZI 1944: 313, 1951). A 20. századi nagynevű elődök – BÁRCZI GÉZA (1951), SZABÓ DÉNES (1937, 1954), PAIS DEZSŐ (1939) és KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949) – munkáját folytatva ennek a kutatási területnek a debreceni nyelv- és névtörténeti kutatócsoportban is már több mint másfél évtizedes múltja van, s a munkálatoknak én magam is lényegében a kezdetektől aktív résztvevője vagyok. Ez alatt az idő alatt tanulmányok tucatjai jelentek meg a témában, illetve elkészült öt korai oklevelünk monografikus feldolgozása is (HOFFMANN 2010; SZŐKE 2015; KOVÁCS É. 2015, 2018; PELCZÉDER 2022).

A nyelvtörténeti kutatások szempontjából kétségtelenül az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek a legértékesebbek. A magyar írásbeliség kialakulásának az idejéből, a 11. századból azonban mindössze négy ilyen iratot ismerünk. A 11. századhoz köthető magyarországi oklevelek nagy része későbbi korokban keletkezett átiratban őrződött meg, egy másik jelentős részüket pedig nem a 11. században, hanem akár évszázadokkal később állították ki a 11. századot jelölve meg keletkezési időpontként. GYÖRFFY GYÖRGY a korai oklevelek kritikai szövegkiadását tartalmazó munkájában (DHA.) 115 oklevelet közöl a 11. századból, azaz a Magyar Királyság első évszázadának ma ismert magyar (vonatkozású) okleveleinek kevesebb, mint 4%-át teszik ki azok a hiteles oklevelek, amelyek eredeti formájukban maradtak ránk. Ez a kedvezőtlen forrásadottság teszi indokolttá azt, hogy a korszak nem hiteles, illetve nem eredeti, azaz bizonytalan kronológiai státuszú okleveleinek a nyelvi anyagára is ráirányítsuk a figyelmünket, és azokat lehetőség szerint szintén bevonjuk a kutatásokba.

2. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek mint a nyelvemlékek sajátos típusa. A „bizonytalan kronológiai státuszú oklevél” elnevezés nem azonos a diplomatikában használt *gyanús* vagy *kétes hitelű oklevél* terminussal, ott ugyanis azokra az oklevelekre használják ezeket a megnevezéseket, amelyek külső megjelenési formájával kapcsolatban vagy egyes részeinek tartalmát illetően kételyek támadtak, de a hamisítás egyértelműen nem bizonyítható (vö. SOLYMOSI 2001: 157; SZŐKE 2015: 16). A nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből egy oklevél akkor számít bizonytalan kronológiai státuszúnak, ha a benne szereplő

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

tulajdonnevek lejegyzésének ideje és így az írásmódjának valamely korhoz kötése az átírás, az interpolálás vagy a hamisítás korát pontosan ismerve is bizonytalan. Az átírás során a korábban (akár évszázadokkal is korábban) rögzített oklevél-szöveget írták le újra, tehát jellemzően nem bővítették ki a szöveget, viszont a bennük szereplő vulgáris nyelvű elemeknek vagy legalábbis ezek egy részének modernizálták az írásmódját.¹ A neveket érintő változtatás többnyire helyesírási és hangtani természetű, és úgy tűnik, hogy az ilyen módosítások nem érintették az oklevél jogi hitelét. A nyelvi vizsgálat során azonban feltétlenül érdemes a nevek írásmódjának ebből adódó esetlegességét szem előtt tartanunk. Az utólagos részekkel kiegészített (interpolált) iratokban, illetve a hamis oklevelekben viszont feltűnhetnek olyan helynevek (és más nyelvi elemek) is, amelyek az eredeti iratban vagy a hamis oklevél megszerkesztéséhez használt forrásban még nem szerepeltek (mindehhez lásd SZENTPÉTERY 1942: 404, 408; SZÖKE 2015: 18–19; KENYHERCZ 2016: 12–13, 16).

A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek mint sajátos helyzetű nyelvemlékeknek a szerzteágazó problematikájával régóta foglalkozom. 2015-ben jelentettem meg *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata* című monográfiámat (SZÖKE 2015). Az 1075/+1124/+1217-es évszámmal datálható interpolált Garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti feltárása során legfőbb célkitűzésemnek azt tekintettem, hogy az alapítólevél helynévi szórványanyagának és azok latin szövegkörnyezetének az elemzése által olyan általános alapelveket fogalmazzak meg, amelyek megteremthetik a lehetőségét annak, hogy az interpolált, illetve más okból kifolyólag nyelvészetileg bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket is nagyobb mértékben bekapcsolhassák a kutatók a nyelvtörténeti vizsgálatokba. Ezek az oklevelek ugyanis a hiteles oklevelekre kidolgozott módszerek segítségével nyilvánvalóan nem foghatók eredményesen vallatóra.

Kétségtelen, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvi analízisét korábban – a módszerek kidolgozatlansága mellett – az oklevelek kritikai kiadásainak a hiánya is jelentősen gátolta. A 19. század vége óta jelen van ugyan a magyar tudományos gondolkodásban a kritikai szemlélet (lásd például FEJÉRPATAKY 1878, 1892, 1895; KARÁCSONYI 1902; SZENTPÉTERY 1918, 1923, 1938), de az első kritikai oklevéltár megjelenésére sokáig kellett várni. A Magyar Tudományos Akadémia a 20. század közepén tervezte el egy ilyen kiadvány megjelentetését (GYÖRFFY 1960: 525; DHA. 1: 5), de csak évtizedekkel később, 1992-ben jelent meg GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA.) 1. kötete.

3. A hamis oklevelek mint nyelvemlékek. Az egyes részleteiket tekintve hamis (vagyis interpolált) oklevelek mellett néhány éve a teljes szövegükben hamis oklevelek nyelvi jellemzőinek a feltárása is megkezdődött. Az oklevéltípus

¹ Itteni tárgyunk szempontjából kevésbé fontos, de megemlítenő, hogy az átírásnak ez a jellegzetessége nem hagyta érintetlenül az oklevelek latin szövegét sem: bizonyos szavakat szinonimájukkal cserélhettek fel az átírás során (vö. SZENTPÉTERY 1942: 408, KENYHERCZ 2016: 16).

elemzéséhez koraiságuknál fogva az első magyar király, Szent István (1000–1038) neve alatt fennmaradt ilyen státuszú oklevelek mutatkoztak a legmegfelelőbb forrásnak (vö. SZŐKE 2016). Írásomban ennek a kutatásnak mutatom be a legfontosabb eredményeit. Mielőtt azonban a maguk egyediségében tárgyalnánk ezeket a magyarországi oklevélírás kezdeteire datált okleveleket, röviden szólnunk kell az oklevéltípus általános jellemzőiről is.

Magyarországon a 13. században nőtt meg jelentősen a hamis oklevelek száma. Ez a jogbiztosítás eszközeinek a 12. század végi változásával van összefüggésben, ekkortól ugyanis kötelező volt a pereskedés folyamán írott bizonyítékokat, azaz okleveleket felmutatni. Ennek következményeként ekkortól az oklevelek csalárd úton való megszerzésére irányuló igény nagy lendületet vett. A folyamatnak még a hamis oklevelek készítői, illetve felhasználói ellen hatályba lépett meglehetősen szigorú törvények sem tudtak gátat szabni (SZENTPÉTERY 1930: 249–250). Ezeknek az okleveleknek a nyelvi elemzését jelentősen befolyásolja az a körülmény, hogy az iratok hamisítása nem mindig járt együtt olyan birtokok vagy egyéb kiváltságok (pl. vámentesség, dézsmaszedés) megszerzésével, amelyeket eredetileg ne birtokoltak volna a hamis oklevelek kiállítatói. Sok esetben pusztán arról volt szó, hogy övék volt ugyan a jog, de ezt nem tudták okmánnyal igazolni, mivel a jogbiztosításnak ez a formája a kérdéses jog megszerzésekor még nem volt elterjedt; vagy a korábban kiállított, de időközben elvesztett (pl. elégett) oklevelet kívánták utólag koholt iratokkal pótolni (SZENTPÉTERY 1930: 254; SZOVÁK 2001: 37).

Ahogy a diplomatika a hamis okleveleknek különféle típusait tartja számon, ezeknek az okleveleknek a csoportokba rendezése a nyelvészeti vizsgálatok sikeressége szempontjából is alapvető fontosságú, hiszen a hamisítványok a hamisítás mértékére, korára, céljára és sikerére nézve egyaránt nagy különbségeket mutatnak. A diplomatika e szempontok szerint teljes és részleges hamisítványokat, egykorúakat – amelyek az oklevélen szereplő korban keletkeztek –, későbbieket, illetve legújabb kori hamis okleveleket különít el. Ezek mellett vannak még jogi előnyök biztosításának a szándékával megírt és társadalmi vagy tudományos hiúság által kiállított hamis oklevelek is. Sikerességüket nézve pedig a hamisságukat igazán jól álcázók mellett a kevésbé jól sikerültek említhetők meg. Az oklevelek efféle részletező osztályozása ellenére a diplomatika szakemberei a hamisítás mértékét figyelembe véve alapvetően négy nagy csoportba sorolják az iratokat: 1. a hiteles oklevelek kibővítése által létrejött interpolált oklevelek; 2. a formailag valódi, tartalmilag pedig részben vagy teljesen hamis oklevelek; 3. a formailag hamis, tartalmilag hiteles oklevelek; 4. a formailag és tartalmilag egyaránt hamis oklevelek csoportjába (SZENTPÉTERY 1930: 7, 252–253; ÉRSZEGI 1986: 13–14; SOLYMOSI 2001: 156, 2006: 12).

A hamis okleveleknek ezt a négy típusát nyelvészeti szempontból célszerű két nagy csoportba összevonni, s a szövegüket tekintve részlegesen, illetve teljes egészében hamis oklevelek csoportját elkülöníteni. A nyelvi feltárás ugyanis az oklevelek szövegére (főképpen annak magyar nyelvű elemeire) irányul, és annak, hogy egy szövegben teljesen hamis oklevelet a formai hitelesség szempontjából

mi jellemez, nincs jelentősége. Másfelől pedig a formailag hamis, de tartalmilag valódi oklevelek a magyar nyelvi elemekre irányuló vizsgálatokban a hiteles oklevelek közé tartoznak (vö. SZŐKE 2018: 428–430). A hamis okleveleknek ez a kevésbé differenciált osztályozása tulajdonképpen tehát a diplomatikai és a történeti hitelesség közti különbségtételen nyugszik (vö. MARCZALI 1889: 379; SÖRÖS 1900: 82–84; SZENTPÉTERY 1930: 7; SOLYMOSI 2001: 157).

4. Szent István király hamis oklevelei. Első királyunktól, Szent Istvántól tíz (1 görög² és 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevél maradt fenn, mindegyik átiratban. A ténylegesen kiállított oklevelek száma ugyanakkor ennél több is lehetett: GYÖRFFY GYÖRGY például legalább 20, Szent István egyházi alapításait megörökítő oklevelet feltételez (1977: 268).

A ránk maradt 10 oklevél közül hitelesnek csak a görög nyelvű Veszprém-völgyi adománylevelével tűnik (DHA. 1: 81–85). A 9 latin nyelvű oklevél közül 3: a Pannonhalmi (DHA. 1: 25–41), a Veszprémi (DHA. 1: 49–53) és a Pécsi (DHA. 1: 54–59) interpolált oklevelek, azaz az eredeti oklevelek utólagos betoldásokkal kiegészített változatai.³ A további 6: a Pécsváradi (DHA. 1: 63–80), a két Zalavári (DHA. 1: 86–92, 98–102), a Bakonybéli (DHA. 1: 113–119), a Ravennai (DHA. 1: 121–123) és a Nyitrai (DHA. 1: 434) oklevél pedig századokkal később készült hamisítványok (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36; KRISTÓ 1999: 60–61; SOLYMOSI 2006: 193–195; THOROCZKAY 2009, 2016). A hamis oklevelek közül a két utolsót, a Ravennai és a Nyitrai oklevelet a 17. században készítették, ezért ezek nyelvi vizsgálatával a továbbiakban nem foglalkozom (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256).

5. Az oklevelek nyelvi feltárásának módszerei. Szent István hamisnak tartott okleveleit (és általában a bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket) – ahogyan erre már utaltam – nem lehet a hiteles és eredeti oklevelekre alkalmazott módszertani elvek szerint elemezni, vizsgálatuk új szempontokat igényel (vö. SZŐKE 2015: 7, 21–22). A továbbiakban ezeket a speciális módszertani elveket mutatom be, és ezek alapján tesztek megállapításokat Szent István négy hamis (a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári) oklevelének nyelvtörténeti forrásértékével kapcsolatban.

5.1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek és filológiai jellemzőinek a feltárása. Mielőtt egy oklevelet mint nyelvemléket vizsgálatnak vetünk alá, fontos megismernünk keletkezésének körülményeit, illetve filológiai jellemzőit. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében ennek az ismeretanyagnak a feltárása még fokozottabban szükséges. Az oklevelek kritikai kiadásai

² A Veszprém-völgyi apácák adománylevelének keletkezési idejéhez lásd THOROCZKAY 2009: 1386–1390, illetve HOLLER 2011. és SZENTGYÖRGYI 2012.

³ A betoldások eltérő mértékben módosították az oklevelek eredeti szövegeit. A legtöbb betoldás a Pannonhalmi alapítólevelében található. A Pécsi alapítólevelén ennél csekélyebb módosítást hajtották végre, a Veszprémi oklevél pedig olyan kis mértékben változott meg az utólagos beavatkozás által, hogy „csaknem egészben hitelesnek tekinthető” (SOLYMOSI 1993: 8). Ez utóbbi a DHA.-ban például nem is interpoláltként szerepel (DHA. 1: 49–53).

(vö. például DHA.) alapján átfogó képet kaphatunk a társtudományok (főként a történelemtudomány és a diplomatika) nézeteiről az egyes oklevelekre vonatkozóan. A következőkben ezért a négy Szent István-i hamis oklevél filológiai jellemzőiről szölok röviden.

Bakonybéli alapítólevél (Szövegkiadása: DHA. 1: 113–119. Magyar nyelvű fordítása: DÉNESI 2002: 166–171, 2013: 125–129. A korábbi szövegkiadásokhoz és fordításokhoz pedig lásd DHA. 1: 116–117.)

A Bakonybéli alapítólevélben 1037-es évszám szerepel, de a ma ismert oklevelet biztosan nem a 11. században, hanem a 13. század első felében, valószínűleg 1230 és 1240 között írták. Ez a hamis oklevél sem maradt fenn azonban eredetiben, szövegét 14. századi (1330) átiratból ismerjük. Korábban, a 13. században (1246-ban) is ártírták a hamis alapítólevelet, ez az ártírás azonban ugyancsak hamisnak bizonyult. A hamis oklevél 1037-es datálása a Pozsonyi évkönyvből származhat, bár abban egy másik Szent István-kori bencés apátság, a pécsváradai alapítását kötik ehhez az időponthoz. Ezeknek megfelelően az oklevelet a következőképpen datálhatjuk: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (mindehhez vö. KARÁCSONYI 1891: 134–143; SZENTPÉTERY 1923: 5, 1938: 140; DHA. 1: 117–118; THOROCZKAY 2009: 1410).

Az oklevél hitelével kapcsolatban már a 19. században kételyeiket fogalmazták meg a kutatók. Számos gyanús körülmény közül itt most csak néhányat említek meg: a bevezető és befejező részek formulái eltérnek az egykorú oklevelektől, és az oklevélben felváltva jelentkeznek a királyi és a pápai oklevelekből kölcsönzött kifejezések. Mindezek mellett az oklevél stílárius jegyei (például a szóhasználata) is a 11. századnál későbbi keletkezésre utalnak (vö. HORVÁTH M. 1878: 206; KARÁCSONYI 1891: 138–143; ERDÉLYI 1903: 224–233; SZŐKE 2016: 49–50).

A ma ismert alapítólevélben 34 helymegjelölés⁴ található (DHA. 1: 118–119). RÓMER FLÓRIS szerint Szent István a remeték nyugalma érdekében az apátság birtokait nem közvetlenül Veszprém megyében, Bakonybél szomszédságában, hanem távolabb jelölte ki (1862: 365). Ezt a felvetést sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy a nyolc birtok közül három (*Cuppan, Pannauad, Ocol*) Veszprém, további három (*Arpas, Quiar, Nuul*) Győr, egy-egy pedig Vas (*Mogos*) és Zala (*Poloznuk*) megyében volt. Az oklevél tanúsága szerint az apátság alapításkor kapott vámhelyei és halászhelyei pedig többnyire távolabbi megyékben, például Hont és Csongrád megyében voltak (vö. SÖRÖS 1903: 27–28).

Pécsváradai alapítólevél (Szövegkiadása: DHA. 1: 63–80. Magyar nyelvű fordítása: GÁLLOS-KÁRPÁTI 2014: 10–12; BORONKAI IVÁNNÉ 2000: 35–40. A korábbi szövegkiadásokhoz és fordításokhoz pedig lásd DHA. 1: 66.)

Az 1015. évvel jelzett Pécsváradai alapítólevelet – II. Géza 1158. évi ártíró oklevelével együtt – szintén a 13. században (1220 k.) jegyezték le. Abban is hasonlít ez az oklevél a Bakonybéli alapítólevélhez, hogy a hamis irat eredetiben nem, csak többszörös átiratban maradt fenn a 15. század elején kiállított formájában. A da-

⁴ Helymegjelölésen összefoglalóan a helyneveket, illetve a hely (alkalmi) körülírását, nem tulajdonnévi megjelölését értem (vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 63).

tálása a következő: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. (SZENTPÉTERY 1930: 36, 1938: 137–139; DHA. 1: 63, 67–70; SOLYMOSI 2006: 194–195; THOROCZKAY 2016: 69–74, 2020: 14–18).

Már a 19–20. század fordulóján igyekeztek kritikai vizsgálat alá vonni az alapítólevél szövegét. KARÁCSONYI JÁNOS három szempontot mérlegelve (1. az oklevél egyezik-e a kor viszonyaival és 2. az egykorú oklevelekkel, illetőleg 3. a későbbi oklevelek adataival) II. Géza átíró oklevelén (1158) éppúgy nem talált fogást, mint ahogyan a benne átírt Szent Istvánnak tulajdonított oklevelén (1015) sem (1891: 84–100). Vele szemben az oklevéllel a későbbiekben foglalkozó kutatók – főként az alapítólevélben alapításkori adományként felsorolt javak alapján – cáfolták az oklevél hitelességét, mivel az a fennmaradt oklevél a pécsváradi apátságot mintegy kétszer olyan gazdagnak mutatja, mint amilyen a nagy jelentőségű pannonhalmi apátság száz évvel az alapítása után volt (ERDÉLYI 1902a: 78–80; SZENTPÉTERY 1918: 13–14, 1938: 138; KNAUZ 1905: 862–866).

Az alapítólevélben 41 falu (*villa*) adományozásáról van szó, közülük 20 határainak leírásával együtt szerepel, ezért mintegy 140 helymegjelölést találunk a latin szövegben. A birtokok jelentős része az apátság közvetlen környezetében, Pécsvárad, illetve Babarc környékén helyezkedik el Baranya megyében. De a távolabbiak többsége is Baranya vármegyében található, csak néhány lokalizálható Tolna (*Zumba, Zaczard, Sholad*), Veszprém (*Hagmasker*), Pilis (*Neuýg*) vagy Bodrog (*Ylsan*) megyébe, illetve kettőnek (*Fonsol, Chomur*) bizonytalan a lokalizálása (DHA. 1: 72–77, illetve index).

Zalavári oklevelek (Szövegkiadásai: DHA. 1: 86–92, 98–102. Magyar nyelvű fordításai: JÁSZAY 1855: 265–267, 269–272; BILKEI 1996: 16–17. A korábbi szövegkiadásokhoz pedig lásd DHA. 1: 89–90, 99.)

A zalavári apátságnak két Szent István korára visszahamisított oklevele is van (1019, 1024). Mindkét Zalavári oklevél 14. századi hamisítvány, és többszörös átíratban maradt fenn, amelyeket a következőképpen datálhatunk: +1019 [14. sz. eleje]/+1328/1347/1370 és +1024 [14. sz. közepe]/+1339/1350 (SZENTPÉTERY 1923: 4, 5; DHA. 1: 86–87, 98).

Az oklevelek státuszáról a 19. század végétől máig szinte azonos módon vélekednek a kutatók (vö. ERDÉLYI 1902b: 476–500, a nézetek összefoglalását lásd DHA. 1: 90–91; THOROCZKAY 2009: 1408–1409; SZÖKE 2021a: 29–35).⁵ Gyanút keltő például az 1019. évi oklevél *Ordinis Sancti Benedicti* megnevezése, a 11. században ugyanis hazánkban a bencések mellett nem volt másik szerzetesrend, így ilyen megkülönböztetésre sem lett volna szükség akkor, ha ebben a korai időszakban írták volna az oklevelet (KARÁCSONYI 1891: 114).⁶ Az 1024. évi oklevél hitele ellen pedig legfőbb érvként az szól, hogy több olyan birtok szerepel benne, amelyeket más oklevelek szerint a 13. század közepén még mások birtokoltak (vö. KARÁCSONYI 1887: 321–324, 1891: 107–133, 1892: 84–85). A több ponton megegyező, illetve egymást kiegészítő, de jelentősen el

⁵ Kivételként az apátság perjelét, FÜSSY TAMÁST említhetjük, aki az apátság történetéről szóló munkájában hiteles oklevélnek tartja az 1019-re és 1024-re datált okleveleket (1902).

⁶ A kifejezés 11. századi használatához lásd ERDÉLYI 1902b: 496.

is térő oklevelek már azzal is gyanakvásra adnak okot, hogy két oklevél tartalmazza az alapító adományait, és ami ennél is problémásabb, hogy egyik oklevél sem utal a másikra. Az 1024. évi oklevél tehát nem megerősíti az 1019. évi: a két oklevélben egyaránt feltűnő adományok úgy szerepelnek ugyanis az 1024. évi oklevélben, mintha ezeknek az adományoknak, illetve említéseknek nem lenne előzménye, más oldalról pedig az 1019. évi iratban szereplő javak egy részéről egyáltalán nem szól az öt évvel későbbre datált oklevél (vö. KARÁCSONYI 1891: 107–108).

Az 1019. évi oklevélben 68, az 1024. évi oklevélben pedig 38 helymegjelölés szerepel. Az adományok túlnyomó többsége – ahogyan az általában jellemző volt – az apátság közelében, Zala megyében található, csak néhány adomány való a szomszédos Vas (*Razna*), Veszprém (*Dewecher*; *Koruntal*) és Somogy (*Fyzegh*, *Chorgow*, *Myrenja*, *Bulchew*) megyéből, illetve a távolabbi Tolna (*Modacha*), Pest (*Schepel*) és Csongrád (*Zenthadrianmartyr*) megyéből (DHA. 1: 91–92, 101–102, illetve index).

5.2. A hamis oklevelek megírásához felhasznált oklevelek mint források. Az itt tárgyalt négy hamis oklevél nyelvi vizsgálatához nem használhatjuk fel közvetlen forrásként a 11. századi okleveleket, ezek ugyanis nem maradtak fenn, sőt az egykori létezésük sem mindig egyértelmű. És természetesen azért sem, mert ha lennének 11. századi oklevelek, akkor a hamisítványok feltárása egyszerűen okafogyottá válna. A hamis oklevelek megírásához használt iratoknak mint a hamisítványok elemzését segítő forrásoknak a vizsgálata kapcsán azonban fontosnak gondolom, hogy összefoglaljuk az egykori Szent István-kori oklevelekkel kapcsolatos ismereteinket. Az apátságok Szent István korában történt alapítása mellett ezeknek a 11. századi okleveleknek a feltételezett egykori létezése, illetve egyes elemeiknek a hamis oklevelekben való megjelenése adja ugyanis az alapot ahhoz, hogy ezeket a korai időkre datált hamis okleveleket megpróbáljuk bekapcsolni az adott korszakra irányuló nyelvtörténeti vizsgálatokba.

A Bakonybéli alapítólevél kapcsán GYÖRFFY GYÖRGY azt feltételezi, hogy Szent István király adományairól az alapítás idején készülhetett egy hiteles oklevél is. Erre enged következtetni a Bakonybéli összeírás első toldaléka, valamint IX. Gergely pápa bullája is, ezek ugyanis említést tesznek első királyunk rendelkezéseiről és adományairól, bár konkrétan nem szólnak István okleveléről (DHA. 1: 117; vö. KOVÁCS ZS. 2001: 69; HERVAY 2001: 479). FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyancsak számol egy hiteles alapítólevéllel, amikor a Bakonybéli összeírás kapcsán úgy vélekedik, hogy az oklevél egy részlete István hajdani alapítólevelének a töredékét tartotta fenn (1892: 8–9). KISS LAJOS nem nyilatkozik a hiteles oklevél egykori létezéséről, de azt tartja, hogy a hamis Bakonybéli alapítólevél olyan tényeket tartalmaz, amelyeket első királyunk korára vonatkoztathatunk (1997: 157, mindehhez vö. SZŐKE 2016).

A Pécsvárad-i alapítólevél 11. századi hiteles változatának létezése mellett szól az, hogy a ma ismert hamis oklevélről GYÖRFFY GYÖRGY nyomán az a nézet terjedt el, hogy az egy 11. századi oklevél 13. században kibővített (azaz interpolált) változata (is) lehet (DHA. 1: 72; KRISTÓ 2000: 317; ÉRSZEGI 2000: 1;

KISS G. 2001: 87, 89; vö. THOROCZKAY 2009: 73).⁷ Több szakmunka azonban továbbra is a Szent István király korára hamisított oklevelek között tartja számon a Pécsváradi alapítólevelet (vö. pl. SOLYMOSI 2006: 194–195). A diplomatikai munkák vélhetően azért nem sorolják az egyértelműen interpolált oklevelek közé a Pécsváradi oklevelet, mert nem tudjuk olyan módon elkülöníteni az utólag beszúrt részeket az eredetiektől, mint ahogyan azt például a Százdi vagy a Garamszentbenedeki oklevél esetében meg tudjuk tenni (DHA. 1: 183–185, 213–218). Az oklevél státuszával kapcsolatos bizonytalanságot jól érzékelteti az, hogy a *Diplomata Hungariae Antiquissima* című kötetben az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY is a *falsum* 'hamis' jelzővel közli, de a kommentárban jelzi, hogy az 1015-re datált irat *maxima parte interpolatum*, vagyis nagyrészt utólagos betoldásokat tartalmazó interpolált oklevél is lehet (DHA. 1: 63, 72; mind-ehhez vö. SZŐKE 2020a: 85).

A Zalavári oklevelek esetében az oklevelekhez kritikai szemlélettel közelítő GYÖRFFY GYÖRGY nem számol István-kori (11. század eleji) előzménnyel, de 11. századival igen: az 1019. évi hamis oklevélnek a birtokokat összeíró része megítélése szerint vélhetően egy egykor létező 11. század végi összeírásból származik (1977: 325; DHA. 1: 86–87, 98–102).⁸

A hamis Zalavári oklevelek előzményeivel kapcsolatos megállapítás át is vezet minket a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek vizsgálatát segítő következő forráscsoporthoz, a 11. század végi összeírásokéhoz. Szent László király rendeletének hatására, amely előírta, hogy az egyházak újra birtokolhassák az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat, a 11. század végén több *conscriptio*, azaz királyi megerősítéssel ellátott leltár készült (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4). A 11. század végén a bakonybéli és valószínűleg a pécsváradi, illetve a zalavári apátságok adományait is összeírták. Ezek az iratok fontos támpontjai lehetnek a 13., illetve 14. században hamisított oklevelek korai rétegeit feltárni kívánó nyelvi vizsgálatnak. A három összeírás fennmaradási körülményei azonban jelentősen eltérnek egymástól. A bakonybéli apátság esetében a legjobbak a lehetőségek, a Bakonybéli összeírás ugyanis napjainkig fennmaradt önálló oklevélként (DHA. 1: 247–255). Ezzel szemben a Pécsváradi és a Zalavári összeírás egykori megléte pusztán a hamis oklevelek egyes részletei alapján sejthető.

A Bakonybéli összeírás négy részből áll: a Szent István-i javakon és kiváltságokon túl az újabbakat is megemlíti. Az összeírás felsorolja továbbá az apátság birtokain élő szabad és szolgáló népeket, a liturgikus öltözékeket, eszközöket és apátsági könyveket is (DHA. 1: 247–255; KOVÁCS ZS. 2001: 71; PELCZÉDER 2022: 15–21). A hamis Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás hiteles részeinek⁹ összevetése azt mutatja, hogy az 1037. évi hamisítványban István

⁷ Az oklevél interpolált voltát GYÖRFFYt megelőzően már egy német diplomatikus, HARRY BRESSLAU is felvetette (BRESSLAU véleményét idézi SZENTPÉTERY 1918: 19; GYÖRFFY 1969: 202–203).

⁸ PÜSPÖKI Nagy PÉTER a két oklevél közül az 1024. évit tartja korábbinak, és elképzelhetőnek gondolja egy hiteles 11. századi oklevél egykori meglétét is (1989: 58).

⁹ Az összeírás négy részből áll, amelyek közül az első és a második tartható tartalmilag hitelesnek. Ezek a 11. század végén, illetve a 12. század elején keletkezettek (PELCZÉDER 2022: 15–19; DHA. 1: 247, 250, 253–254).

adományait megnevező helynevek nagy része az összeírásban is feltűnik, így azok a 11. században vagy a 12. század elején már biztosan léteztek. Ezek a szörványok adhatják a kiindulópontot annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az alapítólevél a 13. századi keletkezése ellenére nyelvtörténeti szempontból tartalmaz-e a 11. századból származó elemeket (SZŐKE 2017, 2019a).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint a hamis Pécsváradi alapítólevél lejegyzését leginkább meghatározó forrás a monostor 11. századi javait lajstromozó összeírás: az alapítólevél egy jelentős részét ebből az iratból származtatja. Ez az összeírás nem maradt fenn önálló oklevélként. A keletkezési idejét GYÖRFFY Szent László korára datálja, de azt sem zárja ki, hogy egy része már Szent István koronázása előtt elkészülhetett (1969: 203; DHA. 1: 70). Ez az elképzelés azonban nem problémamentes, kérdéses például, hogy ki írta volna ezt az oklevelet a német császári kancellária írnokának, Heribert C-nek a Magyarországra érkezése előtt (KRISTÓ 2000: 315). GYÖRFFY GYÖRGYnek a Pécsváradi összeírás kiemelkedő szerepét hangsúlyozó megjegyzése ugyanakkor jól összecseng KISS GERGELYnek a Pécsváradi oklevél műfaját érintő megállapításával, miszerint ez az oklevél sokkal inkább összeíró oklevélnek, mint alapítólevélnek tűnik: alig szól az alapítás körülményeiről, az apátság adományait viszont részletesen tárgyalja (1999: 49, 2001: 88). A hamisítás bizonyítékeként korábban is többen említették, hogy a Pécsváradi oklevél szövegezése erősen emlékeztet a Bakonybéli összeírására (SZENTPÉTERY 1918: 14, 16; vö. HORVÁTH 1878: 204–205).

A két Zalavári oklevél esetében az 1019. évi oklevél birtokokat összeíró része alapján következtethetünk egy 11. század végi összeírás egykori meglétére. Ez az összeírás a Pécsváradi összeíráshoz hasonlóan önálló oklevélként nem őrződött meg (GYÖRFFY 1977: 325; DHA. 1: 86–87, 98–102). Fennmaradt ugyan egy Szent László-kori oklevél: +1101/+1328/1347/1370 (DHA. 1: 313–316). Ezt az oklevelet azonban már a datálása alapján is egyértelműen kizárhatjuk a hiteles oklevelek köréből: Szent László egyrészt 1095-ben meghalt, másrészt uralkodással mindösszesen 19 évet töltött, miközben ez az oklevél azt állítja, hogy 1101-ben a király uralkodásának 22. évében jegyezték le (vö. DHA. 1: 313; ERDÉLYI 1902b: 500).

Az eredeti Szent István-kori okleveleken, illetve a 11. század végi összeírásokon túl a hamis oklevelek írói további forrásokat is felhasználtak egy-egy oklevél megszerkesztéséhez, amelyekre lehetőségeink szerint a nyelvi vizsgálatok során szintén szükséges figyelnünk, ezek felsorolásától azonban e helyütt eltekintek (ehhez vö. DHA. 1: 118–119, 68–72, 90–91, 100).

5.3. A hamis oklevelek oklevélcsoport tagjaként való vizsgálata. Amellett, hogy egy-egy hamis oklevelet a vele kapcsolatba hozható források hálózatában érdemes elemezni, legalább annyira fontosnak tartom, hogy az egy oklevélcsoportba tartozó hamisítványok vizsgálata során igyekezzünk minél nagyobb mértékben fókuszálni a csoportba tartozó többi hamis oklevélre is. A diplomatika a (magyarországi) hamis oklevelek körében tárgyi és személyi kapcsolatok, valamint sokszor az azonos helyen történt hamisítás alapján határozza meg ezeket az oklevélcsoportokat (SZENTPÉTERY 1930: 255).

Az oklevelek efféle osztályozásának szem előtt tartása a nyelvtörténeti vizsgálat során azért lehet gyümölcsöző, mert az ily módon összetartozó hamis oklevelek együttes vizsgálata a kritikájuk mellett a nyelvi elemzésüket is megkönnyítheti. Az általam kiválasztott négy Szent István-i hamis oklevél egy oklevélcsoportba tartozik: a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári oklevél között ugyanis kapcsolatot jelent egyrészt az, hogy mindhárom apátságot Szent István alapította, másrészt úgy tűnik, hogy mindegyik hamis oklevél megszerkesztéséhez forrásként használták fel Szent István Pannonhalmi oklevelét (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256). Mindez fokozottan indokolja együttes vizsgálatukat.

5.4. Az oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékének szétválasztása. A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek fontos jellemzője az, hogy szövegükben – a keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan – névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is több időbeli réteg feltételezhető. Az elemzett négy oklevélben elvileg a következő kronológiai rétegekkel számolhatunk: 1. az apátságok alapításának, illetve az eredeti oklevelek keletkezésének az ideje; 2. a hamis oklevelek lejegyzésének az évszázada; 3. a hamisítványok átírásának/átírásainak a kora. Egy-egy oklevélben tehát akár 4–5 kronológiai réteg nyoma is jelen lehet attól függően, hogy hány-szoros átíratban maradt ránk; ezeknek a rétegeknek egy részét azonban sokszor célravezetőbb összevontan kezelni (vö. pl. SZŐKE 2015: 24, 2021a: 35). Ennek az a magyarázata, hogy az elemzés során mindenekelőtt az oklevelek 11. századi rétegét kívánjuk (nyelv- és névtörténeti szempontból) elhatárolni a későbbi kronológiai síkokról függetlenül attól, hogy ez utóbbiakból egy vagy több le lehet fel az oklevelekben.

Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a kronológiai rétegzettség, névtörténeti és nyelvtörténeti tekintetben szigorúan külön kell kezelniük, és a nyelvészeti elemzés során a névtörténeti rétegek vizsgálatát kell először elvégezniük. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes helynevek nyelvtörténeti jellemzőit meg tudjuk határozni, előzetesen tisztáznunk kell azt, hogy a helynevek szerepeltek-e az eredeti oklevélben (ha volt eredeti oklevél), illetve léteztek-e már abban az időben, amikor a hamisító az iratot datálja (azaz 11. században), vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele a szövegbe. A kronológiai rétegek két szempontból való vizsgálata által kerülhető el például az, hogy egy olyan név lejegyzésében (helyesírásában, hangalakjában) keressünk korai (azaz jelen esetben 11. századi) nyomokat, amelyek a forrásnak számító eredeti oklevélben még nem szerepeltek, és létezésük az adott időszakban más módon sem feltételezhető.

A nevek így értelmezett kronológiai értéke eredményesen meghatározható történettudományi és diplomatikai szempontok alapján, például az apátságok peres ügyeiből levonható következtetésekre vagy az oklevelek formuláinak a vizsgálatára támaszkodva. Ezek segítségével többnyire nagy valószínűséggel ki tudjuk jelölni azokat a helyneveket, amelyek már a hamis oklevél megírásához felhasznált eredeti forrásban is szerepelhettek. Azoknak a neveknek a névtörténeti feltárását azonban már kevésbé segítik ezek a támpontok, amelyek valószínűsíthetően nem voltak benne az eredeti oklevélben, noha ettől függetlenül a kérdéses helyek, illetve a nevek természetesen léteztek már a 11. században is. A helynevek

nyelvtörténeti elemzéséhez – az elmondottakból következően – önmagukban szintén kevésbé használhatók ezek a szempontok, de jó kiindulási alapot jelentenek hozzá (vö. SZŐKE 2019a: 312–313).

Másfelől arra is van lehetőségünk ugyanakkor, hogy a nyelvi elemzés eszköztárát használva próbáljuk tisztázni egyes nevek névtörténeti forrásértékét. Ezt az alábbiakban a Pécsváradi oklevél segítségével mutatom be.

5.4.1. Megnevezőszós szerkezetek. A helynevek latin szövegkörnyezetének vizsgálata feltétlenül fontos támpont lehet. Egy bizonytalan kronológiai státuszú oklevél egyes részeinek korai keletkezésére utalhat például az, ha a szövegbeillesztési megoldásai eltérnek a későbbi időszak normáitól (SZŐKE 2020b, 2020c). A szövegbeillesztési megoldások egyikének, az ún. megnevezőszós szerkezeteknek van egy latin földrajzi köznévi (*villa* 'falú', *fluvius* 'folyó' stb.) főtagja, ami megmutatja, hogy a szerkezetben szereplő név milyen helyfajtára utal. A főtaghoz a *qui, que, quod* 'amely, ami' latin vonatkozó névmással kapcsolódik a megnevezőszót és a vulgáris nyelvű elemet tartalmazó mellékmondat. A szerkezetek megnevezőszója többnyire egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: „predium, quod dicitur *Ketel loca*”, azaz „birtok, amit *Ketel loca*-nak mondanak” (DHA. 1: 251), de a szerkezetekben más igék is előfordulhatnak. Közülük kétségtelenül a *dico* 'mond, nevez valamit valaminek' és a *voco* 'hív, mond, nevez valamit valaminek' volt a legelterjedtebb, de a *nomino*, a *nuncupo*, az *appello* és a *cognomino* mondást, megnevezést jelentő igékre is találunk példákat a középkori oklevelekben (mindehhez lásd HOFFMANN 2004: 38–42; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–81).

A Pécsváradi oklevélnek a legkorábbi rétegei egy olyan korai időszakból származnak, amikor a magyarországi írásbeliség normáiról még nem beszélhetünk, az ezért „felelős” hivatali háttér (a királyi kancellária) sem létezett még ekkor a később ismert formájában (FEJÉRPATAKY 1885: 10–19; SZENTPÉTERY 1930: 5). A mintegy 140 helymegjelölést tartalmazó alapítólevélben 13 megnevezőszós szerkezet szerepel. A szerkezetben csak falvak nevei tűnnek fel, minden esetben határaik leírásával, határpontjaik említésével együtt.¹⁰

A Pécsváradi oklevél megnevezőszós szerkezetei azonban több tekintetben is különböznek a későbbi oklevelek „szabályos” szerkezeteitől. Az egyik eltérés a főtag és a vonatkozó névmás hiánya: „*Sexta Batatue nominatur, que ab oriente*” (DHA. 1: 73). Feltűnő még, hogy megnevezőszóként minden esetben a *nomino* ige egyes szám 3. személyű passzív formája áll: „*secunda Chomur nominatur*”, „*tricesimasecunda Hirig nominatur*” (DHA. 1: 73–75). Az oklevél szerkezetei ugyanakkor megfeleltethetők a későbbi formákkal: *quinta Ylsan nominatur* > *quinta [villa, que] Ylsan nominatur*. A falvak felsorolása előtti mondat („*villas XLI*”, DHA. 1: 73) ugyanis előrevetíti a 41 faluról szóló részt az oklevélben. Az idézett mondat mellett az egyes említésekben szereplő számnevek nőnemű végződésai (*prima, vicesimaseptima* stb.) is arra engednek következtetni, hogy

¹⁰ A Pécsváradi oklevél 41 falut (*villa*) említ, közülük 20-at határaival együtt. A határpontokkal leírt falvak közül 13-nál szerepel megnevezőszó, 7 esetben pedig olyan határleírást találunk, amelyben nem szerepel megnevezőszó (DHA. 1: 73–75).

bár közvetlenül nincs főtag a szerkezetekben, mindenhová a *villa* értendő oda (ehhez a jelenséghez vö. SZŐKE 2015: 141).

A megnevezőszerű szerkezetek (más oklevélből nem ismert) hiányos formájából arra következtetnek, hogy az oklevélnek ez a jellegzetessége nagy valószínűséggel az első (11. századi) kronológiai réteghez kapcsolható. Ez azt jelenti, hogy az ekképpen beillesztett helynevek már a 11. századi oklevélben is szerepelhettek, a lejegyzésük módja az oklevél hagyományozódása során azonban természetesen változhatott (mindehhez lásd SZŐKE 2020b).

(Folytatjuk.)

SZŐKE MELINDA
Debreceni Egyetem